

## 5-SINF O'QUVCHILARI UCHUN "FONETIKA BO'LIMINING O'RGANILISHI".

**Xolbayeva Shahnoza Husanovna**

Qashqadaryo viloyati G'uzor tumani 61-umumiy o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi. Tel: 97 586 08 81

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada Fonetika bo'limi o'rganilishi, fonetikani o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyati, fonetikaning amaliyotda qo'llanilishi haqida ma'lumotlar berilgan.

**Kalit so'zlar:** Fonetika, tilshunoslik, bo'lim, tovush, tebranish, nutq tovushlari, gap, fraza, til, eski yozuv, yangi yozuv.

**Fonetika** (grekcha -fone-tovush) tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, tilning tovush tizimini, nutq tovushlarini o'rganadi.

Fonetikada nutq tovushlari 4 tomondan o'rganiladi: 1) nutq organlarining nutq tovushlarini talaffuz qilishdagi harakati, ya'ni artikulyatsiyasi o'rganiladi; 2) tovushlar qanday fizik tebranishlar natijasi ekanligi, ya'ni akustik tomonini hisobga olinadi; 3) nutq tovushlari bo'g'in, urg'u va ohangning eshituvchi tomonidan anglab his etilishi tekshiriladi; 4) nutq tovushlarining tildagi so'zlar, frazalar va gaplarni bir-biridan farqlash uchun xizmat qilishi, ya'ni fonologik tomoni o'rganiladi.

Fonetikani o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyati bor. Tilning talaffuz alomatlari nazariy jihatdan o'rganiladi. Fonetika amaliyotda keng qo'llaniladi. Tilning tovush tarkibini yaxshi o'rganishda, orfografiya masalalarini to'g'ri hal qilishda, yozuvi bo'lmagan xalqning yozuvini yaratishda, eski yozuvdan yangi yozuvga o'tishda, chet el tillarini o'rganishda, tili chuchuk bolalarning tilini tuzatishda va boshqa sohalarida fonetikaning ahamiyati nihoyatda kattadir.

Fonetikaning quyidagi turlari mavjud:

- vazifasiga ko'ra: umumiy va xususiy fonetika. Umumiy fonetika dunyo tillariga tegishli bo'lgan umumiy fonetik qonuniyatlarni o'rganadi. Xususiy fonetika esa biror konkret tilga xos bo'lgan tovushlar sistemasini o'rganadi;

- maqsadiga ko'ra: nazariy fonetika, amaliy fonetika, eksperimental fonetika. Nazariy fonetika ma'lum bir tilning tovush xususiyatlarini nazariy jihatdan tasnif etadi. Amaliy fonetika esa muayyan tilning fonetik, orfoepik me'yorlarini o'rganadi. Ostsillograf, kimograf singari alohida apparatlar bilan (yordamida) nutq tovushlari bo'g'in, urg'u va ohangdagi artikulyatsion-akustik xususiyatlarini o'rganish eksperimental fonetikaning asosiy vazifasidir. Fonetika o'z tekshirish obektining davrga munosabati nuqtai nazaridan 2 xil bo'ladi: tasviriy (sinxron) fonetika va tarixiy (diaxron) fonetika. Tasviriy fonetika muayyan konkret til tovush tarkibining hozirgi davrdagi ahvolini o'rganadi. Tarixiy fonetika biror konkret tildagi nutq tovushlarining tarixiy taraqqiyotini, qanday o'zgarishlarga uchraganini va bu o'zgarishlarning sabablarini tekshiradi. Nutqning fonetik qismlarini o'rganishiga qarab fonetika ikki turli bo'ladi: segmental fonetika va supersegmental fonetika. Nutq tovushlari hosil bo'lishi va uning xususiyatlarini o'rganuvchi fonetika segmental (segment-nutq bo'lagi) fonetika

deyiladi. Nutq tovushlaridan katta bo'lgan fonetik birliklar: bo'g'in, so'z va frazalarni o'rganuvchi fonetika esa supersegmental fonetika deyiladi yoki prosodika deyiladi. Asosiy fonetik birliklar: fraza, takt, bo'g'in, nutq tovushlari. Grammatika ham nutqni tarkibiy qismlarga ajratadi: gap, so'z birikmasi (faza), so'z va morfemalarga. Garchi har ikki qatlam nutqning son nuqtai nazaridan bir xil bo'lsa ham sifat jihatidan bir biriga mos kelmaydi. Faza nutqning eng katta birligi bo'lib, ikki tomondan pauza bilan chegaralanib, o'ziga xos ohangga ega bo'ladi. Masalan: Quyosh tik kelgan (1gap, 1faza), SHipi past, devorlari yupqa, torgina do'konxona, har vaqtdagidek ivirsiq (bu gapni to'rt fazaga ham, ikki fazaga ham bo'lish mumkin). Frazani jumla deyish ham mumkin. Gap bilan jumla hamma vaqt ham bir biriga to'g'ri kelavermaydi. Takt. Frazaning ikki kichik pauzasi orasiga joylashgan va yagona urg'u bilan talaffuz qilinadigan bir yoki bir nechta bo'g'inning yig'indisi takt deb ataladi. Masalan : Havo bulut edi. 1,2-so'z urg'uli, 3-urg'usiz. Urg'u olmagan so'zlar urg'uli so'zning oldidan va keyinidan kelishi mumkin: oldidan - na rabotu, za mir - proklitik elementlar, bulut edi – keyinda enklitik elementlar.

Fonetik birlik bo'lmish takt grammatikada so'z birikmasi bilan qiyoslansa, ular hech vaqt bir-biriga to'g'ri kelmaydi.

Bo'g'in. Takt bo'g'inlardan tashkil topadi. Bo'g'in bir yoki bir necha tovushdan tashkil topib, bir zarb bilan talaffuz qilinadigan fonetik birlikdir. Bo'g'in asosan unli tovush bilan boshlanadi.

Nutq tovushi asosiy fonetik birlik sanaladi. U uch aspektida o'rganiladi: akustik, fiziologik, fonologik.

Fizikada tovush to'g'risidagi umumiy nazariya akustika deb ataladi. Akustika har qanday tovushlarning, jumladan nutq tovushlarning quyidagi belgilarini farqlaydi:

- 1) akustika tovush kuchi, ya'ni tebranish chegarasiga bog'liqdir;
- 2) tovushlarning past balandligi tebranish tezligiga, ya'ni bir sekundda bo'ladigan tebranish soniga bog'liq. Tebranish qancha ko'p bo'lsa, tovush shuncha baland chiqadi, tebranish kam bo'lsa, tovush past chiqadi;
- 3) tovushning cho'ziq-qisqaligi tebranish vaqtining davomli yoki davomsiz bo'lishiga bog'liq. Tebranish davomsiz bo'lsa, tovush qisqa chiqadi.

Nutq tovushi tembri ( sifati) asosiy ton bilan yordamchi tonlarning va shovqinning qo'shilishidan yuzaga keladi. Tovushning tembri rezonatorlik vazifasini bajaruvchi og'iz bo'shlig'

i va burun bo'shlig'ining hajmi va shakliga, tovush paychalarida hosil bo'ladigan shovqinlarning qanday bo'lishiga ham bog'liq. SHunga ko'ra bir kishining ovozi boshqa kishining ovozidan farq qiladi. Murakkab tovush tebranishining chastotasi bilan boshqa akustik vositalarni kelishtirib turuvchi mexanizm akustika fanida fil'tr deb ataladi. Odamning og'iz bo'shliqlari va burun bo'shliqlari birgalikda unlilarni hosil qiluvchi akustik fil'trni tashkil qiladi. Fiziologik aspekt. Nutq tovushlari talaffuz organlarining ma'lum harakati bilan hosil bo'ladi. Nutq tovushlari hosil bo'lishda ishtirok etuvchi organga nutq organlari deyiladi. Bu organlarning yig'indisi esa nutq apparati sanaladi. Nutq apparati: 1. Nafas olish organlari. 2. Bo'g'iz bo'shlig'i. 3. Og'iz bo'shlig'i. 4. Burun bo'shlig'i

Ma'lum bir tilga xos bo'lgan nutq tovushlarini hosil qilishga muvofiqlashgan nutq aparati artikulyatsion baza deb ataladi.

Tovush artikulyatsiyasi uch holatda bo'ladi:

1. Ekskursiya - tovush hosil qilishga o'tish.
2. Rekursiya - tovush chiqarish uchun pauza qilish (to'xtab olish).
3. Bosh holat - asli holiga qaytish.

Artikulyatsiyada ikki hodisa juda muhim rol' o'ynaydi: artikulyatsiya o'rni va artikulyatsiya usuli. Tovush hosil qilishda nutq organlarining ishtirok etgan qismi artikulyatsiya o'rni deyiladi. Tovush hosil qilish paytida ikki organning bir-biri bilan jipslashishi yoki jipslashmay, oradan havoning o'tib ketishi uchun bo'shliq qolishi artikulyatsiya usuli deyiladi. Tovushlarning funktsional jihati. YUqorida nutq tovushlarining to'rtinchi jihatini fonologik aspekt, deb atagan edik. Fonologiyada tovushlarning funktsional jihatlari o'rganilishi ham ta'kidlangan edi. Fonemani eslaylik. Fonemaga tegishli barcha artikulyatsion-akustik belgilar uning fonetik xarakteristikasi deyiladi. Masalan, p fonemasining lab-lab, portlovchi, jarangsiz kabi belgilari uning fonetik xarakteridir. Nutq tovushlari tasnifi. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra tovushlar ikkita katta guruh – unli va undoshlarga ajratiladi. Artikulyatsion jihatdan unli tovushlar talaffuzida o'pkadan chiqib kelayotgan havo hech qanday to'siqqa uchramasdan o'tadi, undoshlar talaffuzida esa havo oqimi biror to'siqqa duch keladi. Unlilarning miqdori va sifati barcha tillarda bir xil emas. Masalan: rus 43-6, frantsuz 21-13, arman 30-6, gruzin 28-5, eston 16-9, ingliz 24-21, o'zbek 23-6. Jahon tillarining deyarli barchasida undosh tovushlar unlilardan ko'p va shu tufayli ularning funktsional xizmati ham kattadir. Unli fonemalar va ularning tasnifi. Unlilar. Tildagi unlilar sistemasi vokalizm deyiladi. Unlilar sof ovozdan iborat, ohangdorlik kuchli bo'ladi, ovoz to'siqqa uchramaydi, istagancha cho'zib talaffuz qilish mumkin. Nutq jarayonida undoshga nisbatat salmoqli o'rin tutadi. Hozirgi o'zbek tilida olti unli fonema bor: a, o, u, o', i, e. Ular tasnifida uch holat e'tiborga olinadi:

1. Tilning gorizontal holati:

a) til oldi: i, e, a.

b) til orqa: u, o', o.

eslatma: til orqa: qiliq.

Til oldi: o'rdak, uka.

2. Tilning vertikal holati:

a) tor unli: i, u.

b) o'rta keng unli: e, o'.

s) keng unli: a, o.

3. Labning ishtiroki:

a) lablashgan: u, o', o

b) lablashmagan: i, e, a.

O'zbek yozuvida olti unli fonemadan tashqari yana to'rtta yo-lashgan unli yoki grafema bor: e, yo, yu, ya.

Undosh fonemalar va ularning tasnifi. Undoshlar. Undoshlar sistemasi konsonantizm deb ataladi.

O'zbek adabiy tilida 25 ta undosh fonema bor: b, v, g, d, z, j, dj, y, k, l, m, n, i, r, s, t, f, x, ts, ch, sh, q, g', h, ng. Bu fonemalardan ikkitasi yozuvda alohida harflar bilan ifodalanmagan. Undoshlarni xarakterlash va tasniflash unlilarga nisbatan murakkabroqdir. Tasnif printsipli boshqacharoq. Undoshlarning umumiy bo'linishini ko'rsatuvchi tomonlar asosan beshta:

1. Undoshlarning paydo bo'lish o'rniga ko'ra xususiyatlari: a) lab undoshlari: b, m, p, v, f; b) til yoki til-tish undoshlari: t, d, s, z, sh, j, dj, ch, n, l, r, k, g, ng; v) bo'g'iz tovushi: h.

2. Aytish usuliga ko'ra: a) portlovchi: t, d, p, b, k, q, ch, dj, g, ts, m, n, ng; b) sirg'aluvchi: v, s, z, sh, j, x, g', f, y.

3. Tovush paychalarining ishtirokiga ko'ra: a) jarangli: b, v, z, d, j, dj, g, g', y, m, n, r, l, ng; b) jarangsiz: p, f, s, t, sh, ch, ts, k, q, x, h.

Ovozning ishtirokiga ko'ra: a) sonorlar: m, n, ng, l, r; b) qolgan undoshlarning hammasi shovqinlilar hisoblanadi.

Tarkibiga ko'ra: a) qorishiq: ch-tsh, dj -d-j, ts-ts (afrikat); b) qolganlari sof.

Xulosa:

Fonetika (yunoncha: fonetikos — tovushga, tovush chiqarishga oid; tovushli, ovozli) — 1) tilshunoslikning nutq tovushlarining hosil bo'lish usullarini va akustik xususiyatlarini; bo'g'in, nutqning pauza bilan ajraluvchi qismlarini o'rganuvchi bo'limi. Shu bilan birga, ayrim tilshunoslar fonetika doirasiga tovush birliklarining yozuvdagi ifodalari (grafika) va ma'noli birliklarning yozilish qoidalari (imlo)ni ham qo'shib, uning o'rganish obyekti yanada kengaytiradilar (rus olimi L. V. Shcherba). O'zbek tilshunosligida fonetika doirasida, asosan, nutq tovushlari [ularning artikulyatsion, akustik, persektiv (psixofonetik) va funksional tomonlari] va ohang (bo'g'in, sintagma, urg'u va boshqalar) o'rganiladi.

### Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N. Mahmudov, A. Nurmonov Ona tili 5-sinf darslik. 2015
2. N. Mahmudov, A. Nurmonov Ona tili 6-sinf darslik. 2017
3. N. Mahmudov, A. Nurmonov Ona tili 7-sinf darslik. 2017